

**ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΑ ΜΕΤΡΑ
ΚΑΤΑ ΤΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ
ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ***

Γιάννης Κτιστάκης

Λέκτωρ του Δημοσίου Διεθνούς Δικαίου στη Νομική ΔΠΘ

Εισαγωγή

Στο άρθρο 14 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (εφεξής «ΕΣΔΑ») τα συμβαλλόμενα κράτη δεσμεύονται να σέβονται την αρχή της μη διάκρισης κατά την απόλαυση των δικαιωμάτων που η ίδια η ΕΣΔΑ αναγνωρίζει. Συγκεκριμένα, το άρθρο 14 ΕΣΔΑ ορίζει: «Η χρήση των αναγνωριζομένων εν την παρούση Συμβάσει δικαιωμάτων και ελευθεριών δέον να εξασφαλισθή ασχέτως διακρίσεως ιδίως φύλου, φυλής, χρώματος, γλώσσης, θρησκείας, πολιτικών ή άλλων πεποιθήσεων, εθνικής ή κοινωνικής προελεύσεως, συμμετοχής εις εθνικήν μειονότητα, περιουσίας, γεννήσεως ή άλλης καταστάσεως».

Υπό το φως της νομολογίας του Δικαστηρίου, η απαγόρευση των διακρίσεων στην απόλαυση των δικαιωμάτων που εγγυάται η ΕΣΔΑ¹ είναι απαγόρευση άμεσης και έμμεσης διάκρισης².

---

* Το κείμενο αποδίδει εισήγηση του συγγραφέα στο συνέδριο με γενικό θέμα «Θρησκευτική ελευθερία και μάρτυρες του Ιερωβά» που διοργάνωσε στη Θεσ/κη την 7.3.2008 το Τμήμα Νομικής του Αριστοτέλειου Παν/μίου (Διδακτική Μονάδα Εκκλησιαστικού Δικαίου).

1. Σε αντίθεση με άλλα διεθνή κείμενα προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου (π.χ. άρθρο 7 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (εφεξής «ΟΔΔΑ»), το άρθρο 26 του Διεθνούς Συμφώνου Ατομικών και Πολιτικών Δικαιωμάτων (εφεξής «ΔΣΑΠΔ») και το άρθρο 24 της Αμερικανικής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου), η ΕΣΔΑ δεν εγγυάται ως και σήμερα ατομικό δικαίωμα στην ισότητα ενώπιον του νόμου. Όπως προκύπτει από τις προπαρασκευαστικές εργασίες (*Rec. T. Prép.*, vol. I σ. 161 και σ. 297, vol. III σ. 165, vol. IV σ. 65 και 191), η αρχική προτίμηση των συντακτών στρεφόταν προς το άρθρο 7 της ΟΔΔΑ. Τελικά, όμως, για λόγους που δεν προκύπτουν από τις προπαρασκευαστικές εργασίες, προτιμήθηκε η σημερινή διάταξη του άρθρου 14 ΕΣΔΑ. Οι μετέπειτα προσπάθειες για ένταξη παρόμοιου δικαιώματος στο τέταρτο, πρόσθετο στην ΕΣΔΑ, πρωτόκολλο δεν καρποφόρησαν. Η πρωτοβουλία ανήκε στην Συμβουλευτική Συνέλευση [Recommendation 234 (1960), 3 YBECHR (1960), σ. 155 και 2 YBECHR (1958-1959), σ. 167-169], αλλά απορρίφθηκε η πρόταση από την ομάδα εμπειρογνομόνων [5 YBECHR (1962), σ. 47] και την Επιτροπή Υπουργών [6 YBECHR (1963), σ. 75].

Με την υιοθέτηση του δωδέκατου, πρόσθετου στην ΕΣΔΑ, πρωτοκόλλου (ETS αρ. 177, 4.11.2000) επιδιώκεται η ενσωμάτωση στο corpus της ΕΣΔΑ κανόνα γενικής απαγόρευσης των διακρίσεων. Συγκεκριμένα, το άρθρο 1 του δωδέκατου πρωτοκόλλου ορίζει τα ακόλουθα: «(1) Η απόλαυση κάθε δικαιώματος που θεσπίζει νόμος θα διασφαλίζεται χωρίς διάκριση για οποιονδήποτε λόγο, όπως φύλο, φυλή, χρώμα, γλώσσα, θρησκεία, πολιτική ή άλλη πεποίθηση, εθνική ή κοινωνική προέλευση, συμμετοχή σε εθνική μειονότητα, περιουσία, γέννηση ή άλλη κατάσταση. (2) Κανείς δεν θα υπόκειται σε διακρίσεις από οποιαδήποτε δημόσια αρχή για οποιονδήποτε λόγο, όπως εκείνοι που μνημονεύονται στην παράγραφο 1».

Άμεση² διάκριση συντρέχει, όταν για έναν από τους λόγους που αναφέρονται ενδεικτικά στο άρθρο 14 ΕΣΔΑ, εν προκειμένω όμως για λόγους πεποιθήσεων, ένα άτομο υφίσταται διαφορετική μεταχείριση από αυτή, την οποία υφίσταται, υπέστη ή θα υφίστατο σε ανάλογη κατάσταση ένα άλλο άτομο. Περαιτέρω δε, όταν η μεταχείριση αυτή είναι δυσμενής, δεν υπηρετεί κάποιον θεμιτό σκοπό και δεν βασίζεται σε αντικειμενική και εύλογη αιτιολογία.

Έμμεση διάκριση συντρέχει, όταν η εφαρμογή μιας *prima facie* ουδέτερης διάταξης, κριτηρίου ή πρακτικής ενδέχεται να προκαλέσει ή προκαλεί δυσμενή μεταχείριση ενός προσώπου, που διαπνέεται από ορισμένες πεποιθήσεις ή επικαλείται λόγους συνείδησης, σε σχέση με άλλα άτομα, εκτός αν η μεταχείριση αυτή υπηρετεί ένα θεμιτό σκοπό και βασίζεται σε αντικειμενική και εύλογη αιτιολογία.

A. Άμεσες διακρίσεις λόγω πεποιθήσεων

Οι άμεσες διακρίσεις απαγορεύονται από το άρθρο 14 ΕΣΔΑ. Η διάταξη αυτή παρουσιάζει τέσσερα γενικά χαρακτηριστικά. *Πρώτον*, δεν έχει ανεξάρτητο χαρακτήρα, με την έννοια ότι συμπληρώνει τις άλλες ουσιαστικές διατάξεις της ΕΣΔΑ. Κατά συνέπεια, παραβίαση του άρθρου 14 ΕΣΔΑ αυτοτελώς δεν είναι δυνατή, παρά μόνο σε συνδυασμό με άλλη κανονιστική διάταξη της ΕΣΔΑ που κατοχυρώνει δικαίωμα ή ελευθερία. *Δεύτερον*, δεν είναι απαραίτητο να παραβιάζεται η ίδια η διάταξη που κατοχυρώνει δικαίωμα ή ελευθερία. Από τον συνδυασμό, όμως, των δύο διατάξεων –εκείνης που κατοχυρώνει δικαίωμα ή ελευθερία και του άρθρου 14 ΕΣΔΑ– θα πρέπει να στοιχειοθετείται παραβίαση³. *Τρίτον*, αν διάταξη της ΕΣΔΑ κατοχυρώνει ειδικότερη μορφή της ισότητας, για παράδειγμα την θρησκευτική ισό-

Το πρωτόκολλο έχουν επικυρώσει δύο μόνο από τα σαράντα τέσσερα συμβαλλόμενα κράτη στην ΕΣΔΑ. Για τη θέση του σε ισχύ απαιτούνται δέκα, τουλάχιστον, επικυρώσεις. Η Ελλάδα το έχει υπογράψει. Βλ. Ν. Φραγκάκης, «Η απαγόρευση των διακρίσεων στην νομολογία του ΕΔΔΑ και το 12ο, πρόσθετο στην ΕΣΔΑ, πρωτόκολλο», 21 *ΕΕΕυρΔ* (2001), ειδικό τεύχος, σ. 531-552. F. Edel, «Le protocole no. 12 à la CEDH», 2 *L' Europe des libertés* (2001), σ. 11-16.

2. Πβλ. Οδηγία 2000/43/ΕΚ του Συμβουλίου της 29ης Ιουνίου 2000 περί εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης προσώπων, ασχέτως φυλετικής ή εθνοτικής τους καταγωγής (Επ. Εφημ. Ευρ. Κοιν. L 180, 19.7.2000, σ. 22-26) και Οδηγία 2000/78/ΕΚ του Συμβουλίου της 27ης Νοεμβρίου 2000 για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και στην εργασία (Επ. Εφημ. Ευρ. Κοιν. L 303, 2.12.2000, σ. 16-22). Στην Ελλάδα οι δύο Οδηγίες ενσωματώθηκαν με τον νόμο 3304/2005.

3. Καμία διάταξη της ΕΣΔΑ, για παράδειγμα, δεν κατοχυρώνει δικαίωμα σε κοινωνικές παροχές. Αν, όμως, υφίσταται σύστημα κοινωνικών παροχών, τότε τα κράτη οφείλουν να επιτρέπουν σε όλα τα πρόσωπα την απόλαυσή τους, εκτός κι αν υφίσταται αντικειμενική και εύλογη αιτιολογία. Τέτοια αιτιολογία δεν αποτελεί η άρνηση λόγω υπηκοότητας των αυστριακών αρχών να χορηγήσουν σε τούρκο άνεργο έκτακτο βοήθημα, παρ' όλο που είχε συνεισφέρει επί σειρά ετών στο κοινωνικό ταμείο. ΕΔΔΑ, Απόφαση *Gaygisuz*, 16.9.1996, Recueil 1996-IV. Βλ. αναλυτικά, Ι. Σαρμάς, *Κράτος και δικαιοσύνη Ι. Ελευθερία με υπεροχή του δικαίου. Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή, 2003, σ. 229-230.

τητα, τότε παρέλκει η εξέταση της γενικής αρχής της μη διάκρισης του άρθρου 14 ΕΣΔΑ⁴. Και *τέταρτον*, η απαρίθμηση των κριτηρίων διάκρισης στο άρθρο 14 ΕΣΔΑ είναι ενδεικτική και όχι περιοριστική⁵.

Με βάση τα προηγούμενα χαρακτηριστικά, το Δικαστήριο έχει εξετάσει ως σήμερα τρεις περιπτώσεις άμεσων διακρίσεων λόγω θρησκευτικών ή φιλοσοφικών πεποιθήσεων αναφορικά με: την απόλαυση της περιουσίας, την πρόσβαση στην δικαιοσύνη και την οικογενειακή ζωή.

1. Διάκριση στην απόλαυση της περιουσίας

Η επιβολή εκκλησιαστικού φόρου προς όφελος θρησκευτικής κοινότητας, στην οποία δεν ανήκει ο υπόχρεος, έστω κι αν πρόκειται για την επίσημη Εκκλησία του κράτους, αντίκειται στο δικαίωμα απόλαυσης της περιουσίας (άρθρο 1 του πρώτου πρόσθετου στην ΕΣΔΑ πρωτοκόλλου) και στην αρχή της μη διάκρισης (άρθρο 14 ΕΣΔΑ). Αυτό συμπέρανε το Δικαστήριο στην προσφυγή φινλανδού πολίτη, ο οποίος παραπονέθηκε για τον ειδικό φόρο που του επέβαλε το σουηδικό κράτος προς όφελος της επίσημης Λουθηρανικής Εκκλησίας (υπόθεση *Darby*).

Η Επιτροπή διαπίστωσε παραβίαση του άρθρου 9 ΕΣΔΑ και ειδικότερα του *forum internum*⁶. Το Δικαστήριο όμως έκρινε ότι κανένας θεμιτός σκοπός δεν δικαιολογεί την διάκριση μεταξύ όσων διαμένουν μόνιμα στην Σουηδία και όσων έχουν στην ίδια χώρα δευτερεύουσα κατοικία: οι μεν πρώτοι δύνανται να εξαιρεθούν, λόγω θρησκείας, από την συγκεκριμένη φορολογική υποχρέωση, ενώ η ίδια δυνατότητα δεν παρέχεται στους δεύτερους⁷.

Λίγα χρόνια ενωρίτερα, στην υπόθεση *Quaker* είχε κριθεί ότι η υποχρέωση καταβολής φόρων είναι γενική και δεν έχει επιπλοκές στην συνείδηση του ατόμου. Η Επιτροπή είχε τονίσει ότι το άρθρο 9 ΕΣΔΑ δεν παρέχει στο άτομο το δικαίωμα να προτάσσει τις πεποιθήσεις του προκειμένου να αρνείται την συμμόρφωση του σε νομοθεσία η οποία εφαρμόζεται κατά τρόπο γενικό και αόριστο στην δημόσια σφαίρα.

4. Βλ. τη θέση της Επιτροπής στην υπόθεση *Darby* (ΕυΕΔΑ, Υπόθεση *Darby κατά Σουηδίας*, αρ. προσφυγής 11581/85, <http://www.echr.coe.int>, παρ. 51 (Εκθεση της Επιτροπής της 9.5.1989).

5. Αυτό προκύπτει από το επίρρημα «ιδίως» («notamment», «any ground such as») πριν από την απαρίθμηση των δεκατριών πιθανών κριτηρίων διάκρισης, το οποίο όμως παραλείπει η ελληνική επίσημη μετάφραση της ΕΣΔΑ. Από τη νομολογία βλ. ΕυρΔΔΑ, Απόφαση *Engel και λοιποί*, 8.6.1976, série A, αρ. 22, παρ. 72 και ΕυρΔΔΑ, Απόφαση *James και λοιποί*, 21.2.1986, série A, αρ. 98, παρ. 74. Επίσης, *Ph. Vegleris*, «Le principe d' égalité dans la Déclaration universelle et la Convention européenne des droits de l' homme», *Miscellanea W.J. Ganshof van der Meersch*, t. I, Bruxelles/Paris, Bruylant - LGDJ, 1972, σ. 565-588, ιδίως σ. 566-567.

6. ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *Darby κατά Σουηδίας*, ό.π. (Απόφαση επί του παραδεκτού). Βλ. ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *Darby κατά Σουηδίας*, ό.π. (Εκθεση).

7. ΕυρΔΔΑ, Απόφαση *Darby*, ό.π., παρ. 28. Βλ. αναλυτικά *J.-F. Flauss*, «Liberté de religion et fiscalité», 3 RTDH (1992), σ. 183-199. Επίσης, *E. Decaux*, «Chronique de jurisprudence de la Cour européenne des droits de l' homme (1991)», *JDI* 1991, σ. 814.

Είναι σημαντικό ότι η σουηδική κυβέρνηση επιχείρησε να εξομοιώσει την περίπτωση Darby με εκείνη του Quaker. Η Επιτροπή διαχώρισε τις δύο υποθέσεις, τονίζοντας ότι στην μεν πρώτη περίπτωση λόγοι συνείδησης ώθησαν τον Quaker να αντιδράσει στην έμμεση κατάληξη τμήματος του φόρου του σε πολεμικές προετοιμασίες, ενώ στην δεύτερη η αντίδραση του Darby συνίστατο στο ότι ο συγκεκριμένος φόρος που εισπράττονταν από τις δημοτικές υπηρεσίες και αποδιδόταν άμεσα και χωρίς περικοπές στην Λουθηρανική Εκκλησία⁸.

Αντίθετα με την υπόθεση *Darby*, στην υπόθεση των *Ιερών Μονών* το Δικαστήριο απέρριψε τον ισχυρισμό ότι ο ελληνικός νόμος 1700/1987 για την εκκλησιαστική περιουσία παραβίαζε, μεταξύ άλλων, την αρχή της μη διάκρισης στην απόλαυση της περιουσίας. Τόνισε ότι η διαφορετική μεταχείριση ανάμεσα στις προσφεύγουσες ιερές μονές, που ανήκαν στο κλίμα της Εκκλησίας της Ελλάδος και υπάγονταν στις περιοριστικές διατάξεις του νόμου 1700/1987, και σε εκείνες που ανήκαν στο κλίμα του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ή στα Πατριαρχεία Αλεξανδρείας, Αντιοχείας και Ιεροσολύμων ή στον Πανάγιο Τάφο και στην Ιερά Μονή του Σινά ή άλλες εκκλησίες και δόγματα, δεν στερείται αντικειμενικής και επαρκούς αιτιολογίας λόγω των στενών δεσμών της Εκκλησίας της Ελλάδος με τις προσφεύγουσες *Ιερές Μονές*⁹.

2. Διάκριση στην πρόσβαση στην δικαιοσύνη

Η αμφισβήτηση της νομικής προσωπικότητας θρησκευτικής κοινότητας από τα εθνικά δικαστήρια συνιστά παραβίαση του δικαιώματος πρόσβασης στην δικαιοσύνη (άρθρο 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ) και της αρχής μη διάκρισης (άρθρο 14 ΕΣΔΑ), εφόσον η αμφισβήτηση αυτή διακόπτει αντίθετη μακροχρόνια συμπεριφορά των εθνικών αρχών και δεν παρέχεται καμμία αντικειμενική και εύλογη αιτιολογία. Αυτό έκρινε το Δικαστήριο στην υπόθεση της *Καθολικής Εκκλησίας των Χανίων*¹⁰.

Ειδικότερα, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι υπήρξε προσβολή του δικαιώματος πρόσβασης σε δικαστήριο, δοθέντος ότι η ελληνική δικαιοσύνη δεν αναγνώρισε στην Καθολική Εκκλησία της Ελλάδας την ιδιότητα του διαδίκου ελλείπει νομικής προσωπικότητας¹¹. Δεύτερον, παρόμοια άρνηση των ελληνικών αρχών δεν συνέβη με την Ορθόδοξη Εκκλησία και την ισραηλιτική κοινότητα. Υφίσταται, επομένως,

8. ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *Darby κατά Σουηδίας*, ό.π., παρ. 51. Πβλ. το Πόρισμα 7652.00.2.1. (26.5.2000) του Συνηγούρου του Πολίτη [ΤοΣ 26 (2000), σ. 604-605] αλλά και την Ειρ. Πατρών 261/1983 απόφαση [ΤοΣ 10 (1984), σ. 646-653, με σχόλιο Φ. Βεγλερή].

9. ΕυρΔΔΑ, Απόφαση *Ιερές Μονές*, 9.12.1994, série A αρ. 301-A, παρ. 92. Βλ. *I. Κονιδάρης*, «Σημείωση στην Α.Π. 12364/1990», *ΝοΒ* 39 (1991), σ. 774-775.

10. ΕυρΔΔΑ, Απόφαση *Καθολική Εκκλησία των Χανίων*, 16.12.1997, Recueil 1997-VIII.

11. Πρόκειται για την Α.Π. 360/1994, *ΝοΒ* 44 (1996), σ. 207-209. Βλ. *I. Κονιδάρης*, «Σημείωση στην Α.Π. 360/1994», *ΝοΒ* 44 (1996), σ. 209-210.

διάκριση λόγω θρησκείας σε βάρος της Καθολικής Εκκλησίας. Τρίτον, δεν αποδείχθηκε ότι η διάκριση αυτή τείνει στην θεραπεία κάποιου θεμιτού σκοπού. Και τέταρτον, καμμία αντικειμενική και εύλογη αιτιολογία δεν δικαιολογεί την απότομη μη αναγνώριση της νομικής προσωπικότητας της Καθολικής Εκκλησίας όταν επί έναν αιώνα και πλέον συνέβαινε το αντίθετο.

3. Διάκριση στην οικογενειακή ζωή

Η δικαστική απόφαση που κρίνει ακατάλληλη την ανάθεση της επιμέλειας των τέκνων σε μια διαζευγμένη μητέρα, εκ μόνου του λόγου ότι είναι Χριστιανή Μάρτυρας του Ιεχωβά, προσκρούει στο δικαίωμα στην οικογενειακή ζωή (άρθρο 8 ΕΣΔΑ) και στην αρχή της μη διάκρισης (άρθρο 14 ΕΣΔΑ), αν δεν στηρίζεται σε αντικειμενική και εύλογη αιτιολογία. Σε αυτό το συμπέρασμα κατέληξε το Δικαστήριο στην υπόθεση *Hoffman*¹².

Ειδικότερα, διαπιστώθηκε προσβολή του δικαιώματος στην οικογενειακή ζωή, επειδή, πρώτον, το αυστριακό συνταγματικό δικαστήριο αρνήθηκε την ανάθεση της επιμέλειας στην διαζευγμένη προσφεύγουσα, δεύτερον, διότι η επιλογή της ανάθεσης στο διαζευγμένο πατέρα βασίστηκε στην θρησκεία και τρίτον, διότι η αιτιολογία της διάκρισης δεν στηριζόταν σε αντικειμενική και εύλογη αιτιολογία. Η απόφαση του συνταγματικού δικαστηρίου δεν είχε λάβει υπόψη τις σχετικές εκθέσεις των ψυχολόγων-πραγματογνομώνων (που θα μπορούσαν να αιτιολογήσουν την ανάθεση της επιμέλειας στον πατέρα για λόγους προστασίας της υγείας των παιδιών), αλλά αρκέστηκε σε γενικόλογες κρίσεις για τους Χριστιανούς Μάρτυρες του Ιεχωβά. Κατά συνέπεια, διαπιστώθηκε δυσαναλογία μεταξύ του επιδιωκόμενου σκοπού και των μέσων που χρησιμοποιήθηκαν.

Συνοψίζοντας, η απαγόρευση των άμεσων διακρίσεων εφαρμόζεται πλήρως από την νομολογία. Η προστασία των θρησκευτικών μειονοτήτων ενδυναμώνεται ουσιαστικά. Από τις τέσσερις υποθέσεις που εκδίκασε το Δικαστήριο στις τρεις διαπιστώθηκε παραβίαση του άρθρου 14 ΕΣΔΑ. Και οι τρεις αφορούσαν μέλη μειονοτήτων ή τις ίδιες τις μειονοτικές ομάδες. Η τέταρτη, η μοναδική που αφορούσε νομικά πρόσωπα άμεσα συνδεδεμένα με την επίσημη Εκκλησία του κράτους (τις Ιερές Μονές), απορρίφθηκε λόγω ακριβώς αυτής της σύνδεσης.

Β. Έμμεσες διακρίσεις λόγω πεποιθήσεων

Η απαγόρευση των έμμεσων διακρίσεων έχει ταυτόσημο περιεχόμενο με το αίτημα εξαίρεσης από τα γενικά μέτρα. Σε αντίθεση πάντως με τις άμεσες διακρίσεις, η απαγόρευση των έμμεσων δεν έχει σαφές νομικό έρεισμα στο κείμενο της ΕΣΔΑ και γι' αυτό, υπό το σημερινό καθεστώς της νομολογίας, δεν δεσμεύει τα κράτη, πλην ίσως των αντιρρησιών συνείδησης.

12. ΕυρΔΔΑ, Απόφαση *Hoffmann*, 23.6.1993, <http://www.echr.coe.int>, παρ. 33-36.

Εκτός από την αντίρρηση συνείδησης, έπονται και άλλες περιπτώσεις έμμεσων διακρίσεων που συνδέονται με την φορολογία, τις παρελάσεις, το οικογενειακό δίκαιο και την δημόσια τάξη.

1. Οι αντιρρησίες συνείδησης

Η νομολογία των οργάνων της ΕΣΔΑ, όσον αφορά το αίτημα εξαίρεσης των αντιρρησιών συνείδησης από την γενική υποχρέωση στράτευσης, διακρίνεται σε δύο χρονικές περιόδους. Κατά την πρώτη –μακρά– περίοδο, η Επιτροπή απέρριπτε το αίτημα, βασιζόμενη στο άρθρο 4 παρ. 3 ΕΣΔΑ. Κατά την δεύτερη –βραχεία– περίοδο, το Δικαστήριο δείχνει να αναθεωρεί την νομολογία του, στηριζόμενο σε νέα ερμηνεία του άρθρου 14 ΕΣΔΑ.

α. Το άρθρο 4 παρ. 3 *lex specialis* σε σχέση με το άρθρο 9 ΕΣΔΑ

Η πρώτη προσφυγή αντιρρησία συνείδησης (υπόθεση *Grandrath*) εκδικάστηκε από την Επιτροπή το 1966. Ο *Grandrath* ήταν θρησκευτικός λειτουργός των Χριστιανών Μαρτύρων του Ιεχωβά στην Γερμανία. Στην χώρα αυτή οι λειτουργοί των προτεσταντών και των καθολικών δεν εκπλήρωναν –βάσει νόμου– στρατιωτική ή εναλλακτική θητεία. Ο *Grandrath* διεκδικούσε το ίδιο προνόμιο. Οι γερμανικές αρχές αρνήθηκαν την εξομοίωσή του με τις άλλες δύο κατηγορίες θρησκευτικών λειτουργών. Του πρότειναν να υπηρετήσει εναλλακτική θητεία. Αρνήθηκε και τιμωρήθηκε με φυλάκιση έξι μηνών.

Ο προσφεύγων ισχυρίστηκε ότι το δικαίωμα στην ελευθερία συνείδησης επιβάλλει τον σεβασμό κάθε απόφασης του ατόμου που του επιτάσσει η συνείδησή του, εκτός αν η απόφαση αυτή προσβάλλει τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των άλλων¹³. Η γερμανική κυβέρνηση υποστήριξε ότι το άρθρο 9 ΕΣΔΑ δεν προστατεύει το δικαίωμα στην αντίρρηση συνείδησης. Η Επιτροπή έκρινε «περιττό να ερευνήσει κάθε ζήτημα σχετικά με την ερμηνεία των όρων “ελευθερία... συνείδησης και θρησκείας”, όπως αυτά αναφέρονται στο άρθρο 9 της ΕΣΔΑ». Θεώρησε ότι εφαρμόζονται στην προκειμένη περίπτωση οι παράγραφοι 2 και 3 του άρθρου 4 ΕΣΔΑ¹⁴, επειδή η προσφυγή αφορούσε το ειδικό ζήτημα της θητείας, σε αντίθεση με το άρθρο 9 ΕΣΔΑ που είναι γενικότερο. Κατέληξε ότι, εφόσον στις συγκεκριμέ-

13. ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *Grandrath κατά Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας*, αρ. προσφυγής 2299/64, 10 YBECHE (1967), σ. 630-698 (Εκθεση της Επιτροπής της 12.12.1966), παρ. 9.

14. Το άρθρο 4 ΕΣΔΑ («Απαγόρευση της δουλείας και των καταναγκαστικών έργων») ορίζει τα ακόλουθα στις παραγράφους 2 και 3 αντίστοιχα: «2. Ουδείς δύναται να υποχρεωθεί εις αναγκαστικήν ή υποχρεωτικήν εργασίαν. 3. Δεν θεωρείται ως “αναγκαστική ή υποχρεωτική εργασία” υπό την έννοιαν του παρόντος άρθρου: ... β) πάσα υπηρεσία στρατιωτικής φύσεως ή, εις την περίπτωσιν των εχόντων αντιρρήσεις συνειδήσεως εις τας χώρας όπου τούτο αναγνωρίζεται ως νόμιμον, πάσα άλλη υπηρεσία εις αντικατάστασιν της υποχρεωτικής στρατιωτικής υπηρεσίας».

νες παραγράφους του άρθρου 4 ΕΣΔΑ ρητά αναγνωρίζεται ότι η εναλλακτική θητεία μπορεί να λάβει την θέση της στρατιωτικής σε όσες χώρες αναγνωρίζουν την αντίρρηση συνείδησης, τότε οι αντιρρησίες συνείδησης δεν έχουν, υπό το φως των γενικότερων διατάξεων της ΕΣΔΑ, κανένα δικαίωμα εξαίρεσης από θητεία (στρατιωτική ή εναλλακτική). Με άλλα λόγια, η Επιτροπή τόνισε ότι το άρθρο 9 ΕΣΔΑ δεν μπορεί να ερμηνευθεί κατά τρόπο τέτοιο που να αναιρεί το δικαίωμα του κράτους να επιλέγει τότε θα αναγνωρίσει την αντίρρηση συνείδησης και με ποιον τρόπο θα υπηρετείται η θητεία.

Η νομολογία *Grandrath* δέχθηκε αυστηρές κριτικές. Στην συγκλίνουσα γνώμη του στην Έκθεση, ο Ευσταθιάδης τόνισε ότι η εφαρμογή του άρθρου 4 ΕΣΔΑ ήταν λανθασμένη. Υποστήριξε ότι η προσφυγή αφορούσε το άρθρο 9 παρ. 1 ΕΣΔΑ. Αν εξεταζόταν η προσφυγή στο πεδίο της θρησκευτικής ελευθερίας, η Επιτροπή, σύμφωνα με την επιχειρηματολογία του Ευσταθιάδη, θα κατέληγε στο συμπέρασμα ότι ο περιορισμός που επεβλήθη στον αντιρρησία συνείδησης ήταν μάλλον αιτιολογημένος από το άρθρο 9 παρ. 2 ΕΣΔΑ για την προστασία της δημόσιας τάξης και αναγκαίος μέσα σε μια δημοκρατική κοινωνία. Η δε ρύθμιση του άρθρου 4 ΕΣΔΑ συντελεί στην διεύρυνση του περιθωρίου εκτίμησης που απολαμβάνει το κράτος, πάντοτε υπό το φως του άρθρου 9 παρ. 2 ΕΣΔΑ¹⁵. Στην μεταγενέστερη Έκθεση της Επιτροπής για την υπόθεση *Τσιρλής και Κουλούμπας*¹⁶, ο επίτροπος Liddy ανέπτυξε

15. ΕυΕΔΑ, Υπόθεση *Grandrath κατά Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας*, ό.π., παρ. 47 (Έκθεση της Επιτροπής).

16. Στην αφετηρία της υπόθεσης βρέθηκε η άρνηση των ελληνικών στρατιωτικών αρχών να αναγνωρίσουν τους Χριστιανούς Μάρτυρες του Ιεχωβά ως γνωστή θρησκεία και να εξαιρέσουν τους θρησκευτικούς λειτουργούς τους (τους προσφεύγοντες) από την υποχρέωση στράτευσης, σύμφωνα με την ισχύουσα νομοθεσία (άρθρο 6 του νόμου 1763/88). Συνελήφθησαν οι προσφεύγοντες από τις στρατιωτικές αρχές και τέθηκαν υπό προσωρινή κράτηση με την κατηγορία της ανυπακοής. Ενώ εκκρεμούσε έφεση στην καταδικαστική απόφαση του πρωτοβάθμιου δικαστηρίου, το Συμβούλιο της Επικρατείας ακύρωσε την αρχική απόφαση του διευθυντή στρατολογίας επαναλαμβάνοντας την πάγια νομολογία του περί «γνωστής θρησκείας» για τη συγκεκριμένη θρησκευτική κοινότητα. Οι προσφεύγοντες αφέθηκαν τελικά ελεύθεροι αλλά δεν τους αναγνωρίστηκε δικαίωμα αποζημίωσης για τη δωδεκάμηνη προσωρινή κράτησή τους γιατί όπως έκρινε το στρατιωτικό Εφετείο, που εξέτασε αυτεπαγγέλτως το ζήτημα, «υπήρξε σοβαρό λάθος των κατηγορουμένων». Η Επιτροπή έκρινε ότι σημειώθηκε διάκριση σε βάρος των Χριστιανών Μαρτύρων του Ιεχωβά (άρθρο 14 ΕΣΔΑ) ως προς την απόλαυση του δικαιώματος στην θρησκευτική ελευθερία. ΕυΕΔΑ, Υπόθεση *Τσιρλής και Κουλούμπας κατά Ελλάδας*, αρ. προσφυγών 19233/91 και 19234/91, <http://www.echr.coe.int>, (Έκθεση της Επιτροπής της 7.3.1996).

Το Δικαστήριο δεν πείσθηκε από την επιχειρηματολογία της κυβέρνησης ότι η θρησκευτική ιδιότητα των προσφευγόντων δεν επηρέασε τη συμπεριφορά των ελληνικών αρχών. Ερεύνησε την υπόθεση στο πεδίο του δικαιώματος στην ελευθερία και την ασφάλεια (άρθρο 5 παρ. 1 ΕΣΔΑ) και διαπίστωσε ότι τα στρατιωτικά δικαστήρια αγνόησαν πρόδηλα τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας για τους Χριστιανούς Μάρτυρες του Ιεχωβά. Οδηγήθηκαν, κατά την ομόφωνη γνώμη του Δικαστηρίου, σε αυθαίρετη κράτηση των Τσιρλή και Κουλούμπα. Σχετικά δε με τον ισχυρισμό για το δικαίωμα επανορ-

περαιτέρω πειστικά τους λόγους, για τους οποίους οι ισχυρισμοί των αντιρρησιών συνείδησης θα έπρεπε να ερευνώνται υπό το φως του άρθρου 9 ΕΣΔΑ¹⁷. Είναι, πάντως, αμφίβολο αν η εξέταση της προσφυγής στο πεδίο του άρθρου 9 ΕΣΔΑ θα απέδιδε αποτελέσματα για τον Grandrath. Η Επιτροπή σημείωσε συνοπτικά στην Έκθεσή της ότι η υποχρέωση εκπλήρωσης της εναλλακτικής θητείας δεν οδηγεί σε παρέμβαση στο *forum internum* και ότι από τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης δεν προέκυψε ότι η εκπλήρωση της εναλλακτικής θητείας εμπόδισε την εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων¹⁸.

Παρά τον προηγούμενο προβληματισμό, η νομολογία Grandrath επιβεβαιώθηκε σε μεταγενέστερες αποφάσεις για τους αντιρρησίες συνείδησης¹⁹. Παρόμοια δε

θώσεως των θυμάτων αναλόγων παραβιάσεων το Δικαστήριο διέγινωσε, και πάλι ομόφωνα, παραβίαση λόγω της αδυναμίας υποστήριξης αιτήματος αποζημίωσης ενώπιον του στρατιωτικού Εφετείου (άρθρο 5 παρ. 5 ΕΣΔΑ). ΕυρΔΔΑ, Απόφαση *Τσιρλής και Κουλούμπας*, 29.5.1997, Recueil 1997-III.

17. Η επιχειρηματολογία είναι η ακόλουθη:

Πρώτον, οι αναφορές των παραγράφων του άρθρου 4 ΕΣΔΑ αφορούν ειδικά το προστατευόμενο από το άρθρο 4 δικαίωμα, δηλαδή, την απαγόρευση της δουλείας και των καταναγκαστικών έργων.

Δεύτερον, η ΕΣΔΑ δεν αναγνωρίζει δικαίωμα στα κράτη να επιβάλλουν κατά τρόπο εντελώς ανεξέλεγκτο, είτε την αμιγώς στρατιωτική είτε την εναλλακτική στρατιωτική θητεία. Αυτό αποδεικνύει και ο έλεγχος που διενήργησε το Δικαστήριο στην γερμανική Απόφαση *Schmidt* (ΕυρΔΔΑ, Απόφαση της 18.7.1994, série A, αρ. 291-B) κρίνοντας ότι παραβιάζεται το άρθρο 4 παρ. 3 σε συνδυασμό με το άρθρο 14 ΕΣΔΑ γιατί επιβλήθηκε –αποκλειστικά για τον ανδρικό πληθυσμό του κρατιδίου του Baden-Wurtemberg– υποχρέωση υπηρεσίας σε πυροσβεστικά σώματα.

Τρίτον, στην Απόφαση *Schmidt* το Δικαστήριο διαπίστωσε παραβίαση του άρθρου 14 ΕΣΔΑ σε συνδυασμό με το άρθρο 1 του πρώτου πρόσθετου στην ΕΣΔΑ πρωτοκόλλου (σχετικά με την υποχρέωση οικονομικής ενίσχυσης μόνο από τον ανδρικό πληθυσμό σε πυροσβεστικά σώματα). Δεν κρίθηκε, επομένως, ότι το άρθρο 4 παρ. 3 ΕΣΔΑ αποτρέπει την εφαρμογή του άρθρου 1 του πρώτου πρόσθετου στην ΕΣΔΑ πρωτοκόλλου, όπως λανθασμένα ερμηνεύτηκε με το άρθρο 9 ΕΣΔΑ στην *Grandrath*.

Τέλος, η ίδια η διατύπωση του άρθρου 4 παρ. 3 (β) ΕΣΔΑ («οποιαδήποτε θητεία σε όσες χώρες αναγνωρίζουν την αντίρρηση συνείδησης») αποδεικνύει ότι οι συντάκτες της ΕΣΔΑ δεν θέλησαν να καταστήσουν υποχρεωτική τη στράτευση, απλώς έλαβαν υπόψη τους ότι μερικές χώρες μόνο αναγνωρίζουν την αντίρρηση συνείδησης.

18. ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *Grandrath κατά Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας*, ό.π., παρ. 30-31 (Έκθεση της Επιτροπής).

19. ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *X κατά Αυστρίας*, αρ. προσφυγής 5591/72, *Collection* 43, σ. 161 (Απόφαση επί του παραδεκτού, 2.4.1973). ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *X κατά Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας*, αρ. προσφυγής 7705/76, D&R 9, σ. 196 (Απόφαση επί του παραδεκτού, 5.7.1977). ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *A κατά Ελβετίας*, αρ. προσφυγής 10640/83, D&R 38, σ. 219 (Απόφαση επί του παραδεκτού, 9.5.1984). ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *G.G. κατά Ολλανδίας*, αρ. προσφυγής 11850/85, <http://www.echr.coe.int> (Απόφαση επί του παραδεκτού, 2.3.1987). ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *R.B. κατά Ελβετίας*, αρ. προσφυγής 16345/90, <http://www.echr.coe.int> (Απόφαση επί του παραδεκτού, 8.1.1993). ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *R. Fadini κατά Ελβετίας*, αρ. προσφυγών 17003/90 και 18206/91, <http://www.echr.coe.int>, (Απόφαση επί του παραδεκτού, 8.1.1993). ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *M.B. κατά Ελβετίας*, αρ. προσφυγής 17889/91, <http://www.echr.coe.int> (Απόφαση επί του παραδεκτού, 5.5.1993). ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *W. J.-P. Heudens κατά Βελγίου*, αρ. προ-

ερμηνεία του δικαιώματος στην θρησκευτική ελευθερία εκδηλώθηκε την ίδια περίοδο στην νομολογία του ΔΣΑΠΔ. Η αντίστοιχη Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου σημείωσε σε αναφορά Φινλανδού αντιρρησία συνείδησης ότι «το ΔΣΑΠΔ δεν εγγυάται το δικαίωμα στην αντίρρηση συνείδησης. Ούτε το άρθρο 18 (δικαίωμα στην θρησκευτική ελευθερία) ούτε το άρθρο 19 (δικαίωμα στην έκφραση) του ΔΣΑΠΔ, υπό το φως ιδιαίτερα του άρθρου 8, παρ. 3, εδ. γ (ii)²⁰, μπορούν να ερμηνευθούν ότι περιλαμβάνουν αυτό το δικαίωμα»²¹.

β. Το ρήγμα στην νομολογία. Η Απόφαση Θλιμμένος

Η κοινωνική ανάγκη αντιμετώπισης του ζητήματος των αντιρρησιών συνείδησης παρακίνησε τα αρμόδια πολιτικά όργανα του Συμβουλίου της Ευρώπης να διατυπώσουν τα πρώτα κείμενα για την εναρμόνιση της σχετικής νομοθεσίας των κρατών-μελών. Η αρχική, πάντως, θέση της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης, ότι δηλαδή το δικαίωμα στην αντίρρηση συνείδησης απορρέει από το άρθρο 9 ΕΣΔΑ²², εγκαταλείφθηκε μετά την υπερβολικά συγκρατημένη διατύπωση σχετικής Σύστασης της Επιτροπής Υπουργών²³. Το αποτέλεσμα είναι ότι η πολύ πρόσφατη Σύσταση της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης προωθεί ρητά ειδική ρύθμιση στην ΕΣΔΑ για το δικαίωμα στην αντίρρηση συνείδησης, ύστερα από αναθεώρηση των άρθρων 4 παρ. 3(β) και 9 ΕΣΔΑ²⁴.

Παρενθετικά σημειώνεται ότι η Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου περιέλαβε τελικά το 1993 την αντίρρηση συνείδησης στο πεδίο της θρησκευτικής ελευθερίας με την υιοθέτηση του Γενικού Σχολίου 22 για το άρθρο 18 ΔΣΑΠΔ, που εγ-

---

σφυγής 24630/94, <http://www.echr.coe.int> (Απόφαση επί του παραδεκτού, 22.5.1995).

20. Εξαιρεί από την απαγόρευση αναγκαστικής ή υποχρεωτικής εργασίας την υπηρεσία που προβλέπει ο νόμος για τους αντιρρησίες συνείδησης στις χώρες όπου αυτοί αναγνωρίζονται. Πρόκειται για την ίδια ακριβώς ρύθμιση με το άρθρο 4 παρ. 3(β) της ΕΣΔΑ.

21. ΕΔΑ, Υπόθεση *L.T.K. κατά Φινλανδίας*, αρ. αναφοράς 185/1984 (CCPR/C/25/D/185/1984), <http://www.unhchr.ch>, παρ. 5.2 (Απόφαση της 9.7.1985).

22. Το Ψήφισμα 337(1976) της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης έτεινε στην ένταξη του δικαιώματος στο άρθρο 9 ΕΣΔΑ: «Τα άτομα που υποχρεούνται να εκπληρώσουν στρατιωτική θητεία και για λόγους συνείδησης... αρνούνται να εκπληρώσουν ένοπλη θητεία πρέπει να απολαμβάνουν ατομικό δικαίωμα εξαίρεσης από την υποχρέωση αυτή. Το δικαίωμα αυτό πρέπει να θεωρηθεί λογικά ότι απορρέει από τα θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου μέσα σε ένα δημοκρατικό κράτος δικαίου, τα οποία εγγυάται το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ», <http://stars.coe.int>. Βλ. και το Ψήφισμα 816 (1977), <http://stars.coe.int>.

23. Σύσταση R (87) 8, <http://www.coe.int/cm>. Βλ. αναλυτικά *Κ. Λυκοβαρδή*, «Η αντίρρηση συνείδησης στην στρατιωτική θητεία. Η αντιμετώπιση του ζητήματος στην ελληνική και τις ευρωπαϊκές έννομες τάξεις υπό το πρίσμα των εξελίξεων στα όργανα του Συμβουλίου της Ευρώπης», *ΤοΣ* 26 (2000), σ. 461-492. Επίσης, *H. Gilbert*, «The Slow Development of the Right to Conscientious Objection to Military Service under the European Convention on Human Rights», 10 *EHRLR* (2001), σ. 554-567.

24. Σύσταση 1518 (2001), παρ. 6, <http://stars.coe.int>.

γυάται την ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας²⁵.

Στην υπόθεση *Θλιμμένος* ο προσφεύγων, Χριστιανός Μάρτυρας του Ιεχωβά, καταδικάστηκε σε φυλάκιση τεσσάρων ετών για απείθεια σε εντολή να φορέσει την στρατιωτική στολή σε καιρό γενικής επιστράτευσης. Αφέθη προσωρινά ελεύθερος έπειτα από δύο έτη και μία ημέρα. Πέντε χρόνια μετά την καταδίκη του, το 1988, συμμετείχε σε δημόσιο διαγωνισμό για το διορισμό δώδεκα ορκωτών λογιστών. Πέτυχε την δεύτερη θέση αλλά το διοικητικό συμβούλιο του σώματος ορκωτών λογιστών αρνήθηκε να τον διορίσει, με την αιτιολογία ότι είχε καταδικαστεί για κακούργημα, που κατά νόμον εμπόδιζε τον διορισμό του. Ο Θλιμμένος προσέφυγε στο Συμβούλιο της Επικρατείας, το οποίο έκρινε ότι η άρνηση διορισμού του ήταν νόμιμη, δεδομένου ότι δεν συνδεόταν με τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις αλλά με την καταδίκη του.

Ενώπιον των οργάνων της ΕΣΔΑ ο προσφεύγων επικέντρωσε τους ισχυρισμούς του στο δικαίωμα στην θρησκευτική ελευθερία και δευτερευόντως στην αρχή της μη διάκρισης. Υποστήριξε ότι η άρνηση των ελληνικών αρχών να τον διορίσουν σε θέση ορκωτού λογιστή, λόγω προηγούμενης καταδίκης του για μη εκπλήρωση της στρατιωτικής θητείας, προσέκρουε στο άρθρο 9 ΕΣΔΑ. Είχε δε αρνηθεί να υπηρε-

25. Γενικό Σχόλιο 22 της Επιτροπής Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (τεσσαρακοστή όγδοη Σύνοδος, 1993), CCPR/C/21/Rev.1/Add.4, παρ. 11: «Το ΔΣΑΠΔ δεν περιλαμβάνει ρητά δικαίωμα στην αντίρρηση συνείδησης, αλλά η Επιτροπή εκτιμά ότι το δικαίωμα αυτό απορρέει από το άρθρο 18, στο μέτρο που η υποχρέωση χρήσης βίας με αντίτιμο ανθρώπινες ζωές μπορεί σοβαρά να συγκρουστεί με την ελευθερία συνείδησης και το δικαίωμα εκδήλωσης της θρησκείας ή των πεποιθήσεων... Η Επιτροπή καλεί τα κράτη να υποβάλουν εκθέσεις για τους όρους υπό τους οποίους τα άτομα μπορούν να εξαιρεθούν από τη στρατιωτική θητεία, σύμφωνα με τα δικαιώματα που τους αναγνωρίζονται στο άρθρο 18 και για το χαρακτήρα και τη διάρκεια της εναλλακτικής θητείας». Μετά την υιοθέτηση του Γενικού Σχολίου (έτος 1993), η Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου διαπίστωσε παραβίαση του άρθρου 18 (θρησκευτική ελευθερία) ή και του άρθρου 26 (απαγόρευση των διακρίσεων) ΔΣΑΠΔ λόγω της υπερβολικά μακράς διάρκειας εναλλακτικής θητείας. Βλ. ΕΔΑ, Υπόθεση *Westerman κατά Ολλανδίας*, αρ. αναφοράς 682/1996 (CCPR/C/67/D/682/1996), <http://www.unhchr.ch> (Απόφαση της 13.12.1999). ΕΔΑ, Υπόθεση *F. Foin κατά Γαλλίας*, αρ. αναφοράς 666/1995 (CCPR/C/67/D/666/1995), <http://www.unhchr.ch> (Απόφαση της 3.11.1999). ΕΔΑ, Υπόθεση *R. Maille κατά Γαλλίας*, αρ. αναφοράς 689/1996 (CCPR/C/69/D/689/1996), <http://www.unhchr.ch> (Απόφαση της 31.7.2000). ΕΔΑ, Υπόθεση *M. Venier και P. Nicolas κατά Γαλλίας*, αρ. αναφορών 690/1996 και 691/1996 (CCPR/C/69/D/690-691/1996), <http://www.unhchr.ch> (Απόφαση της 1.8.2000). Βλ. D. Shelton, «Conscientious Objection and Religious Groups» στο: J.-F. Flauss (επιμ.), *La protection internationale de la liberté religieuse*, Bruxelles, Bruylant, 2002, σ. 153-203, ιδίως σ. 178-183. Επίσης, Χ. Μπουρλογιάννη-Βράιλα, «Επισκόπηση νομολογίας της Επιτροπής ελέγχου εφαρμογής του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα: 1998-2000», *ΝοΒ* 49 (2001), σ. 1083-1101, ιδίως σ. 1096. Τέλος, την ενσωμάτωση του δικαιώματος στην αντίρρηση συνείδησης στο πεδίο του άρθρου 18 ΔΣΑΠΔ επιβεβαίωσε το Ψήφισμα E/CN.4/RES/2000/34 της 20.4.2000 (<http://www.unhchr.ch>) της Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων υπό το Οικονομικό και Κοινωνικό Συμβούλιο των Ηνωμένων Εθνών. Βλ. και το προηγούμενο Ψήφισμα E/CN.4/RES/1998/77 της 22.4.1998, <http://www.unhchr.ch>.

τήσει στις ένοπλες δυνάμεις, γιατί με αυτόν τον τρόπο εκδήλωνε την πίστη του. Η ελληνική κυβέρνηση τόνισε ότι ο νόμος για τον διορισμό των ορκωτών λογιστών υπηρετούσε το δημόσιο συμφέρον και ήταν γενικός. Επίσης σημείωσε ότι η ΕΣΔΑ δεν εγγυάται το δικαίωμα στην αντίρρηση συνείδησης²⁶.

Η πλειοψηφία της Επιτροπής δέχθηκε ότι κατά το χρόνο της καταδίκης του προσφεύγοντος δεν υπήρχε η νομοθετική πρόβλεψη της αντίρρησης συνείδησης. Κατά συνέπεια, η επιλογή των Χριστιανών Μαρτύρων του Ιεχωβά ήταν περιορισμένη: είτε θα υπηρετούσαν στις ένοπλες δυνάμεις είτε θα καταδικάζονταν, υπακούοντας στα κελεύσματα της θρησκείας τους. Γι' αυτόν τον λόγο η καταδίκη συνιστούσε αδικαιολόγητη επέμβαση στο δικαίωμα εκδήλωσης της θρησκείας. Επομένως, η αρχή της μη διάκρισης σε συνδυασμό με το δικαίωμα στην θρησκευτική ελευθερία επέβαλε την πρόβλεψη εξαίρεσης από το γενικό μέτρο της απαγόρευσης διορισμού ως ορκωτών λογιστών εκείνων των υποψηφίων που αρνήθηκαν να υπηρετήσουν τον ελληνικό στρατό λόγω θρησκευτικών πεποιθήσεων²⁷.

Η μειοψηφία της Επιτροπής υποστήριξε ότι η εξέλιξη της νομολογίας του Στρασβούργου υποχρεώνει την πλήρη αναθεώρηση της θέσης *Grandrath* για τους αντιρρησίες συνείδησης. Σημείωσε ότι η άρνηση εκπλήρωσης της στρατιωτικής θητείας αποτελεί «απαραίτητη» εκδήλωση της θρησκείας και πληροί το κριτήριο *Arrowsmith*. Κατά συνέπεια, δέχθηκε ότι η εξέταση της προσφυγής του Θλιμμένου μπορούσε να πραγματοποιηθεί υπό τους όρους του άρθρου 9 παρ. 2 ΕΣΔΑ και δεν ήταν απαραίτητη η αναφορά στην αρχή της μη διάκρισης. Ολοκληρώνοντας δε την θέση της, κατέληξε ότι η καταδίκη του Θλιμμένου δεν ήταν αναγκαία μέσα σε μια δημοκρατική κοινωνία και γι' αυτό συνιστούσε παραβίαση του άρθρου 9 ΕΣΔΑ²⁸.

Το Δικαστήριο εστίασε την προσοχή του στην αρχή της μη διάκρισης λόγω θρησκείας. Δεν έκρινε ότι είναι απαραίτητο να εξετάσει το ερώτημα αν η επιβολή παρόμοιων κυρώσεων σε αντιρρησίες συνείδησης που αρνούνται την εκπλήρωση της στρατιωτικής τους θητείας μπορεί αφ' εαυτής να συνιστά παραβίαση του δικαιώματος της ελευθερίας σκέψης, συνείδησης και θρησκείας, όπως υποστήριξε η μειοψηφία της Επιτροπής²⁹. Ως προς το άρθρο 14 ΕΣΔΑ, σημείωσε ότι η καταδίκη για άρνηση του προσφεύγοντος να φορέσει την στρατιωτική στολή λόγω πεποιθήσεων διαφέρει από άλλες τυχόν καταδίκες, γιατί δεν στοιχειοθετεί ανεντιμότητα ή φαυλότητα ικανή να υποσκάψει τις ικανότητές του για την άσκηση του επαγγέλματος του ορκωτού λογιστή. Δεδομένου δε ότι ο προσφεύγων τιμωρήθηκε για την άρνησή του να υπηρετήσει την στρατιωτική του θητεία, η επιβολή σε βάρος του πε-

26. ΕυΕΔΑ, Υπόθεση *Ιάκωβος Θλιμμένος κατά Ελλάδα*, αρ. προσφυγής 34369/97, <http://www.echr.coe.int>, παρ. 36-37 (Έκθεση, 4.12.1998). ΕυΔΔΑ, Απόφαση *Θλιμμένος κατά Ελλάδα*, 6.4.2000, <http://www.echr.coe.int>, παρ. 34-35.

27. ΕυΕΔΑ, Υπόθεση *Ιάκωβος Θλιμμένος κατά Ελλάδα*, ό.π., παρ. 45-50.

28. Μερικώς μειοψηφούσα γνώμη των *Pozák, Liddy, Marxer, Nowicki, Conforti* και *Bratza*.

29. ΕυΔΔΑ, Απόφαση *Θλιμμένος κατά Ελλάδα*, ό.π., παρ. 43.

ραιτέρω κυρώσεων, όπως ο αποκλεισμός του από το σώμα ορκωτών λογιστών, συνιστά μέτρο δυσανάλογο και δεν στηρίζεται σε αντικειμενική και εύλογη αιτιολογία. Το ελληνικό κράτος όφειλε «να θεσπίσει κατάλληλες εξαιρέσεις στον κανόνα που αποκλείει από το επάγγελμα των ορκωτών λογιστών τους καταδικασθέντες για κακούργημα»³⁰. Πρόκειται για την πρώτη φορά στην νομολογία του Στρασβούργου που η ερμηνεία της αρχής της μη διάκρισης του άρθρου 14 ΕΣΔΑ προσλαμβάνει την αντίστροφη διάσταση, εκείνη της διαφοροποιητικής ισότητας: διαφορετική αντιμετώπιση καταστάσεων ουσιωδώς διαφορετικών³¹. Η διαπίστωση της παραβίασης του άρθρου 9 ΕΣΔΑ σε συνδυασμό με το άρθρο 14 ΕΣΔΑ ήταν ομόφωνη³².

2. Άλλες περιπτώσεις αιτημάτων εξαίρεσης από τα γενικά μέτρα

Εκτός της αντίρρησης συνείδησης, η Επιτροπή και το Δικαστήριο ερεύνησαν περιπτώσεις αιτημάτων εξαίρεσης από τα γενικά μέτρα στην φορολογία, στις παρελάσεις, στο οικογενειακό δίκαιο και στην δημόσια τάξη.

α. Στην φορολογία

Η ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας δεν δικαιολογεί την εξαίρεση από την υποχρέωση καταβολής εκείνου του μέρους του φόρου που αντιστοιχεί στο ποσοστό επί των κρατικών δαπανών για τους στρατιωτικούς εξοπλισμούς και την ενίσχυση της στρατιωτικής βιομηχανίας. Αυτή την θέση έλαβε η Επιτροπή σε προσφυγή ενός φιλειρηνιστή, μέλους των Quakers. Συγκεκριμένα, η Επιτροπή τόνισε τα ακόλουθα: «Η υποχρέωση καταβολής των φόρων είναι γενική και δεν έχει επιπλοκές στην συνείδηση του ατόμου. Υπό την ίδια έννοια, η ουδετερότητα της υποχρέωσης ενισχύεται από το γεγονός ότι κανένας φορολογούμενος δεν μπορεί να επηρεάσει ή να καθορίσει τον επακριβή σκοπό για τον οποίο θα διατεθούν οι φόροι από την στιγμή που θα συγκεντρωθούν». Συμπλήρωσε δε ότι «το άρθρο 9 ΕΣΔΑ δεν παρέχει στον προσφεύγοντα το δικαίωμα να προτάσσει τις πεποιθήσεις του προκειμένου να αρνείται την συμμόρφωσή του σε νομοθεσία..., η οποία εφαρμόζεται κατά τρόπο γενικό και αόριστο στην δημόσια σφαίρα»³³.

30. ΕυρΔΔΑ, Απόφαση *Θλιμμένος κατά Ελλάδα*, ό.π., παρ. 48.

31. Για την ερμηνεία του 14 ΕΣΔΑ πριν από την υπόθεση *Θλιμμένος* πβλ. ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *N κατά Σουηδίας*, αρ. προσφυγής 10410/83, D&R 40, σ. 203 (Απόφαση επί του παραδεκτού, 11.10.1984). ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *Raninen κατά Φινλανδίας*, αρ. προσφυγής 20972/92, D&R 84-A, σ. 17 (Απόφαση επί του παραδεκτού, 7.3.1996). Βλ. αναλυτικά Σ. Σταύρος, «Από το άρθρο 14 της ΕΣΔΑ στο 12ο Πρωτόκολλο» στο: Γ. Κτιστάκης (επιμ.), *Μετανάστες, ρατσισμός και ξενοφοβία*. Από τη θεωρία στην πράξη, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή, 2001, σ. 111-116. Επίσης, για την έννοια της «διαφοροποιητικής ή αναλογικής ισότητας» στο εσωτερικό δίκαιο, βλ. Α. Μανιτάκης, «Η συνταγματική αρχή της ισότητας και η έννοια του γενικού συμφέροντος», *ΤοΣ* 3 (1978), σ. 433-465, ιδίως σ. 439-433.

32. ΕυρΔΔΑ, Απόφαση *Θλιμμένος*, ό.π., παρ. 47.

33. ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *C κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, αρ. προσφυγής 10358/83, ό.π.. Βλ. αναλυτι-

Η θέση αυτή επιβεβαιώθηκε στην συνέχεια³⁴, με αποτέλεσμα να είναι σαφές σήμερα στην νομολογία της ΕΣΔΑ ότι φορολογικός νόμος που είναι γενικός και ουδέτερος δεν γεννά ζητήματα προσβολής του δικαιώματος στην θρησκευτική ελευθερία. Παρόμοια δε στάση της Επιτροπής σημειώθηκε και σε σειρά άλλων γενικών μέτρων με συναφές χρηματικό περιεχόμενο³⁵.

β. Στις παρελάσεις

Υπό το φως του άρθρου 9 ΕΣΔΑ, το αίτημα εξαίρεσης μαθητριών από την παρέλαση, κατά τις εθνικές επετείους, για λόγους θρησκευτικών πεποιθήσεων δεν αντιτίθεται στην ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας. Το Δικαστήριο εκφράζει μάλιστα την έκπληξη του για τον υποχρεωτικό χαρακτήρα της συμμετοχής των μαθητών και μαθητριών σε παρέλαση εκτός του σχολικού χώρου σε ημέρα αργίας αλλά το περιεχόμενο της παρέλασης δεν θίγει τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των προσφευγουσών (Χριστιανοί Μάρτυρες του Ιεχωβά). Αυτά τόνισε το Δικαστήριο στις υποθέσεις *Βαλσάμης* και *Ευστρατίου* που συνδέονταν με τον ελληνικό εορτασμό της 28ης Οκτωβρίου 1940. Στην Απόφαση διαπιστώθηκε ότι «τέτοιιοι εορτασμοί εθνικών επετείων εξυπηρετούν, με τον τρόπο τους, ειρηνόφιλους στόχους, συγχρόνως δε και το δημόσιο συμφέρον». Ακολουθεί δε η συμπλήρωση ότι το Δικαστήριο «δεν διαγιγνώσκει τίποτε, ούτε στην αρχική σύλληψη ούτε στον τρόπο εκτέλεσης της επίδικης εκδήλωσης, που να μπορεί να προσβάλει τις ειρηνόφιλες πεποιθήσεις των προσφευγόντων»³⁶.

κά, *N. Grief*, «British Quakers, the peace tax and international law» στο: *M. Janis - C. Evans* (διευθ.), *Religion and International Law*, The Hague/Boston/London, Nijhoff, 1999, σ. 339-356.

34. ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *H. K. και A. V. κατά Ολλανδίας*, ό.π.. ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *B. H. και M. B. κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, αρ. προσφυγής 11991/86, <http://www.echr.coe.int> (Απόφαση επί του παραδεκτού, 18.7.1986). ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *J.-F. Chavant κατά Γαλλίας*, αρ. προσφυγής 15194/89, <http://www.echr.coe.int> (Απόφαση επί του παραδεκτού, 4.9.1989). ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *Iglesia Bautista «El Salvador» και Ortega Moratilla κατά Ισπανίας*, αρ. προσφυγής 17522/90, D&R 72, σ. 256 (Απόφαση επί του παραδεκτού, 11.1.1992). ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *Bouessel du Bourg κατά Γαλλίας*, αρ. προσφυγής 20747/92, <http://www.echr.coe.int> (Απόφαση επί του παραδεκτού, 18.2.1993). ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *J. Alujer Fernandez και R. Caballero Garcia κατά Ισπανίας*, αρ. προσφυγής 53072/99, <http://www.echr.coe.int> (Απόφαση επί του παραδεκτού, 14.6.2001).

Την αιτιολογία αυτή ενισχύει και η μειοψηφούσα γνώμη των *Ροζάκη, Liddy, Marxer, Nowicki, Conforti* και *Bratza* στην Έκθεση της Επιτροπής στην Υπόθεση *Θλιμμένος κατά Ελλάδας*: διακρίνουν την προσφυγή *Θλιμμένου* από εκείνη του μέλους των Quakers γιατί η τελευταία «αφορά υποχρέωση που δεν έχει εγγενείς ειδικές επιπτώσεις στην συνείδηση» (ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *Ιάκωβος Θλιμμένος κατά Ελλάδας*, ό.π.).

35. Για την ασφαλιστική νομοθεσία βλ. ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *Eglise Réformée de X κατά Ολλανδίας*, ό.π. και ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *V κατά Ολλανδίας*, αρ. προσφυγής 10678/83, ό.π.. Για την παροχή ηλεκτρικής ενέργειας βλ. ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *H.K. και A.V. κατά Ολλανδίας*, ό.π..

36. Το Δικαστήριο απέρριψε τους ισχυρισμούς των μαθητριών για παραβίαση του άρθρου 9 ΕΣΔΑ με ψήφους 7 έναντι 2 (ΕυρΔΔΑ, Απόφαση *Βαλσάμης*, 18.12.1996, Recueil 1996-VI, παρ. 31.

γ. Στο οικογενειακό δίκαιο

Ο καθορισμός από τον νομοθέτη κατώτερου ορίου σύναψης γάμου, που όμως απέχει από τις ρυθμίσεις του ισλαμικού δικαίου, δεν προσβάλλει την θρησκευτική ελευθερία. Αυτό έκρινε η Επιτροπή στην προσφυγή *Khan κατά Ηνωμένου Βασιλείου*³⁷. Ο προσφεύγων είχε γεννηθεί στην Βρετανία και ήταν μουσουλμάνος. Σύμφωνα με το ισλαμικό δίκαιο, μπορούσε να παντρευτεί την νεαρή γυναίκα, την οποία επέλεξε για σύζυγο, ηλικίας δεκατεσσάρων ετών, χωρίς την άδεια των γονέων της τελευταίας. Το βρετανικό δίκαιο, ωστόσο, προέβλεπε το δέκατο όγδοο έτος ως κατώτερο όριο σύναψης γάμου. Η Επιτροπή δέχθηκε ότι, δεδομένου ότι το ισλαμικό δίκαιο επέτρεπε αλλά δεν επέβαλε το γάμο σε τόσο νεαρή ηλικία, η απόρριψη του αιτήματος εξαίρεσης από τις γενικές προϋποθέσεις για την σύναψη γάμου δεν αντίκειται στο δικαίωμα στην θρησκευτική ελευθερία³⁸.

Σε περίπτωση πάντως που το ισλαμικό δίκαιο επιβάλλει (και όχι απλώς επιτρέπει) ρυθμίσεις οικογενειακού δικαίου, οι οποίες εισάγουν διακρίσεις λόγω φύλου ή προσβάλλουν την ανθρώπινη αξιοπρέπεια (π.χ. μειονεκτική θέση της μουσουλμάνας συζύγου στο διαζύγιο ή στην επιμέλεια των τέκνων), τότε πρέπει να θεωρηθεί ότι οι ρυθμίσεις αυτές αντίκεινται ευθέως στην ΕΣΔΑ και δεν γεννάται ζήτημα έμμεσων διακρίσεων λόγω πεποιθήσεων³⁹.

ΕυρΔΔΑ, Απόφαση *Ευστρατίου*, 18.12.1996, Recueil 1996-VI, παρ. 32). Προηγουμένως, η Επιτροπή είχε, επίσης, απορρίψει κατά πλειοψηφία (17 έναντι 12 στην *Βαλσάμης* και 19 έναντι 9 στην *Ευστρατίου*) όμοιους ισχυρισμούς [ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *Πέτρος, Αναστασία και Σοφία Ευστρατίου κατά Ελλάδας*, αρ. προσφυγής 24095/94, <http://www.echr.coe.int>, παρ. 45 (Εκθεση, 11.4.1996). ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *Ηλίας, Μαρία και Βικτώρια Βαλσάμη κατά Ελλάδας*, αρ. προσφυγής 21787/93, <http://www.echr.coe.int>, παρ. 45 (Εκθεση, 6.7.1995)].

37. ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *Khan κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, αρ. προσφυγής 11579/85, D&R 48, σ. 253 (Απόφαση επί του παραδεκτού, 7.7.1986).

38. Βλ. ομοίως την ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *X κατά Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας*, αρ. προσφυγής 6167/73, D&R 1, σ. 64 (Απόφαση επί του παραδεκτού, 18.12.1974). Πβλ. ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *Spreiz και λοιποί κατά Σουηδίας*, αρ. προσφυγής 20402/92, <http://www.echr.coe.int> (Απόφαση επί του παραδεκτού, 12.10.1994).

39. Εξετάζοντας τις αρμοδιότητες του μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη μετά την Απόφαση *Σερρίφ* του Δικαστηρίου, η ελληνική Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου πρότεινε την κατάργηση των δικαιοδοτικών αρμοδιοτήτων του γιατί αυτές γεννούν σοβαρά ζητήματα προστασίας δικαιωμάτων του ανθρώπου, υπό το φως του Σύνταγματος και της ΕΣΔΑ. Συνέστησε δε την ενημέρωση των πολιτικών δικαστηρίων για την ΜονΠρΘήβας 405/2000 η οποία για πρώτη φορά στην ελληνική νομολογία υπήγαγε στα τακτικά πολιτικά δικαστήρια ζήτημα οικογενειακού δικαίου έλληνα μουσουλμάνου και μη μόνιμου κατοίκου Θράκης, επικαλούμενη ακριβώς το Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ (ΕΕΔΑ, «Προτάσεις της ΕΕΔΑ για θέματα θρησκευτικής ελευθερίας», ό.π.). Πβλ. *Κ. Τσιτσέλικης*, «Ο Μουφτής ως ιεροδίκης. Με αφορμή την απόφαση 405/2000 του ΜονΠρΘήβας», *NoB* 49 (2001), σ. 583-593. Προς την αντίθετη κατεύθυνση εκδόθηκε, πάντως, η ΜονΠρΡοδόπης 149/2002 (ασφ.), αδημοσίευτη. Αναφορικά με τους διά αντιπροσώπου τελούμενους μουσουλμανικούς γάμους στην Ελλάδα, βλ. *Γ. Κτιστάκης*, «Οι δι' αντιπροσώπου τελούμενοι μουσουλμανικοί γάμοι στην Ελλάδα», *Νομοκανονικά Β'*

δ. Στην δημόσια τάξη

Πιο λεπτά είναι τα ζητήματα εξαίρεσης από τα γενικά μέτρα φύλαξης της δημόσιας τάξης. Η αντιπαραβολή των υποθέσεων *Håkansson κατά Σουηδίας*⁴⁰ και *Van Den Dungen κατά Ολλανδίας*⁴¹ αναδεικνύει την αμηχανία της Επιτροπής να τα αντιμετωπίσει. Ο πρώτος προσφεύγων φωνασκούσε έξω από τις βιτρίνες αρωματοπωλείων και κινηματογράφων για τις επιπτώσεις του αλκοόλ και της πορνογραφίας. Ο δεύτερος στεκόταν έξω από ιατρική κλινική και έδειχνε στους ασθενείς μεγάλες φωτογραφίες εμβρύων μαζί με εκείνες του Χριστού, επικρίνοντας τις αμβλώσεις. Και στους δύο επιβλήθηκαν τα γενικά μέτρα συμμόρφωσης προς την δημόσια τάξη. Και οι δύο δήλωσαν ότι η συμπεριφορά τους αιτιολογείται από τα προστάγματα της χριστιανικής πίστης τους. Η Επιτροπή έκρινε ότι η υπόθεση του πρώτου προσφεύγοντος αφορά την εκδήλωση της θρησκευτικής ελευθερίας και το άρθρο 9 ΕΣΔΑ, δικαιολόγησε όμως τον περιορισμό για λόγους δημόσιας τάξης και απέρριψε την προσφυγή. Ωστόσο, στην δεύτερη υπόθεση αποφάσισε ότι «η συμπεριφορά του προσφεύγοντος είχε πρωτεύοντα στόχο να πείσει τις γυναίκες να μην κάνουν έκτρωση» και γι' αυτό δεν εμπίπτει στο πεδίο της θρησκευτικής ελευθερίας. Από τις δύο αυτές υποθέσεις⁴² συμπεραίνεται ότι εκείνοι οι πιστοί που επιδιώκουν πρωτίστως θρησκευτικούς στόχους και των οποίων η συμπεριφορά φανερώνει ευρέως θρησκευτικά κίνητρα, δύνανται να επικαλεστούν, κατά τρόπο παραδεκτό, το δικαίωμα στην θρησκευτική ελευθερία αλλά στην παρούσα κατάσταση της νομολογίας δεν τους αναγνωρίζεται δικαίωμα εξαίρεσης από τα γενικά μέτρα προστασίας της δημόσιας τάξης.

Το προηγούμενο συμπέρασμα επιβεβαιώνεται και όσον αφορά την συλλογική εκδήλωση των πεποιθήσεων. Συγκεκριμένα, αίτημα εξαίρεσης από τα γενικά μέτρα προστασίας στην χρήση μνημείων γίνεται κατ' αρχάς δεκτό για τις ανάγκες της συλλογικής εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων, αν η συγκεκριμένη εκδήλωση δεν προσκρούει στην δημόσια τάξη. Σε αυτό το συμπέρασμα κατέληξε η Επιτροπή σε προσφυγή της «αιώνιας τάξης των ιερέων των Κελτών» (Druids)⁴³. Σύμφωνα με τις παραδόσεις της προσφεύγουσας, ο αρχαιολογικός χώρος του Stonehenge ανοικοδομήθηκε από τους πρώτους πιστούς της και γι' αυτόν τον λόγο την

(2003/2), σ. 67-78. Πβλ. και την σχετική απόφαση της Εθνικής Επιτροπής για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, <http://www.nchr.gr>.

40. ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *Håkansson κατά Σουηδίας*, αρ. προσφυγής 9820/82, <http://www.echr.coe.int> (Απόφαση επί του παραδεκτού, 5.10.1982).

41. ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *Van Den Dungen κατά Ολλανδίας*, αρ. προσφυγής 22838/93, <http://www.echr.coe.int> (Εκθεση, 22.2.1995).

42. Πβλ. και ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *Chester κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, αρ. προσφυγής 9488/81, <http://www.echr.coe.int> (Απόφαση επί του παραδεκτού, 6.10.1982).

43. ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *Chappell κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, αρ. προσφυγής 12587/86, D&R 53, σ. 252 (Απόφαση επί του παραδεκτού, 14.7.1987).

μεγαλύτερη ημέρα κάθε έτους διεξήγαγαν εορταστικές εκδηλώσεις. Για να προστατέψουν τον χώρο από τα πλήθη πιστών που θα συνέρρεαν, οι αρχαιολογικές αρχές απαγόρευσαν τις εκδηλώσεις βάσει των γενικών διατάξεων για την προστασία των μνημείων. Η Επιτροπή έκρινε ότι η προσφεύγουσα ήταν θρησκευτική κοινότητα και απολάμβανε το δικαίωμα λατρείας, ωστόσο ο περιορισμός που της επιβλήθηκε ήταν δικαιολογημένος για την προστασία της δημόσιας τάξης (άρθρο 9 παρ. 2 ΕΣΔΑ)⁴⁴.

Συνοψίζοντας, μόνο στην περίπτωση των αντιρρησιών συνείδησης είναι –εσχάτως– αποτελεσματική η προστασία της ΕΣΔΑ έναντι των έμμεσων διακρίσεων. Στις υπόλοιπες περιπτώσεις, η Επιτροπή και το Δικαστήριο αντιμετώπισαν αρνητικά τα σχετικά αιτήματα⁴⁵.

Γ. Συμπεράσματα

Ο έλεγχος της απαγόρευσης των διακρίσεων, λόγω πεποιθήσεων, παρουσιάζει σημαντικές διαβαθμίσεις.

Όταν εξετάζονται υποθέσεις άμεσων διακρίσεων σε βάρος των μειονοτήτων, το περιθώριο εκτίμησης των κρατών είναι υπερβολικά στενό. Το Δικαστήριο δίνει την εντύπωση ότι θεωρεί a priori ύποπτες διακρίσεων τις επεμβάσεις στο πεδίο του δι-

44. Ομοίως η Επιτροπή απέρριψε αίτημα εξαίρεσης της κοινότητας ινδουιστών από τα γενικά πολεοδομικά μέτρα όσον αφορά τη λειτουργία του λατρευτικού τους χώρου. ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *Iskcon κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, ό.π.. Βλ. *I. Rouvière-Perrier*, «Le droit de l'urbanisme: une arme contre les sectes?», *Les Petites Affiches*, 29.6.1994. *V. Gabrielli*, *Le droit de l'urbanisme et les «nouveaux mouvements religieux»: le cas des Témoins de Jéhovah*, *Mémoire polygraphié*, Université de Nice - Sophia Antipolis, 1998 (<<http://www.multimania.com/palain/download/gabrielli.pdf>>). Πβλ. το Πόρισμα 13143/99/2.2. (20.1.2000) του Συνηγόρου του Πολίτη [*ΤοΣ* 26 (2000), σ. 608-609] αναφορικά με το χαρακτηρισμό του Παρθενώνα ως χώρου λατρείας της «ελληνικής θρησκείας του δωδεκαθέου». Βλ. επίσης, την υπόθεση 7897.01.2.2 (6.7.2001) του Συνηγόρου του Πολίτη (*Ετήσια Έκθεση 2001*, σ. 101-102) αναφορικά με την απαγόρευση της λειτουργίας κέντρου διασκέδασης σε απόσταση μικρότερη των πενήντα μέτρων από τον εξωτερικό περίβολο τεμένους.

45. Εκτός των ανωτέρω, βλ. για τον υποχρεωτικό εμβολιασμό ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *Boffa και δεκατρείς λοιποί κατά Αγίου Μαρίνου*, αρ. προσφυγής 26536/95, <http://www.echr.coe.int> (Απόφαση επί του παραδεκτού, 15.1.1998). Για την υποχρεωτική ένταξη σε αρχιτεκτονικούς συλλόγους βλ. ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *Revert και Legallais κατά Γαλλίας*, αρ. προσφυγών 14331/88 και 14332/88, D&R 62, σ. 309 (Απόφαση επί του παραδεκτού, 8.9.1989). Για τη διατροφή τέκνων βλ. ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *Karakuzey κατά Γερμανίας*, αρ. προσφυγής 26568/95, <http://www.echr.coe.int> (Απόφαση επί του παραδεκτού, 16.10.1996). Για το ωράριο εργασίας βλ. ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *Konttinen κατά Φιλανδίας*, αρ. προσφυγής 24949/94, <http://www.echr.coe.int> (Απόφαση επί του παραδεκτού, 3.12.1996), και ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *Stedman κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, αρ. προσφυγής 29107/95, <http://www.echr.coe.int> (Απόφαση επί του παραδεκτού, 9.4.1997). Για την επέμβαση της αστυνομίας σε σπίτι φιλοξενίας παράνομων μεταναστών βλ. ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *Netzwerk κατά Αυστρίας*, αρ. προσφυγής 32549/96, <http://www.echr.coe.int> (Απόφαση επί του παραδεκτού, 22.6.1999). Αναλυτικά, P. Rolland, «Ordre public et pratiques religieuses» στο: *J.-F. Flauss* (επιμ.), *La protection internationale de la liberté religieuse*, ό.π., σ. 231-271, ιδίως σ. 263-267.

καιώματος στην περιουσία (*Darby*), της πρόσβασης σε δικαστήριο (*Καθολική Εκκλησία των Χανίων*) και της οικογενειακής ζωής (*Hofmann*) των θρησκευτικών μειονοτήτων⁴⁶. Είναι ενδεικτικό ότι στην Απόφαση *Hofmann* το Δικαστήριο σημειώνει ότι «παρά τον ενδεχόμενο αντίλογο, η διάκριση που στηρίζεται κατά κύριον λόγο στην θρησκεία δεν είναι ανεκτή»⁴⁷.

Αντίθετα, το περιθώριο εκτίμησης των κρατών διευρύνεται όταν το «θύμα» των άμεσων διακρίσεων είναι νομικό πρόσωπο συνδεδεμένο με την επίσημη Εκκλησία της χώρας (*Ιερές Μονές*). Εξαιτίας ακριβώς της στενής αυτής σχέσης, κρίνεται ότι οι εθνικές αρχές είναι πολύ πιο κοντά στις «τοπικές ανάγκες» από ό,τι το Δικαστήριο. Στην προκειμένη περίπτωση, το τεκμήριο μοιάζει να αντιστρέφεται: η διάκριση είναι, κατά βάση, εύλογη και αιτιολογημένη. Αυτό αποτελεί τον κανόνα και όχι την εξαίρεση.

Τέλος, το περιθώριο εκτίμησης των κρατών διευρύνεται υπερβολικά στις περιπτώσεις των έμμεσων διακρίσεων. Παλαιότερα η Επιτροπή και το τώρα το Δικαστήριο απορρίπτουν συστηματικά τις σχετικές προσφυγές.

Η απορριπτική στάση της νομολογίας στις προσφυγές με αντικείμενο τις έμμεσες διακρίσεις έχει δύο αντιτιθέμενες συνέπειες: αφ' ενός δεν επιτρέπει την εξασθένηση της προστασίας του άρθρου 9 ΕΣΔΑ, που αποσκοπεί πρωτίστως στην αντιμετώπιση των άμεσων και σοβαρών προσβολών της θρησκευτικής ελευθερίας, αφ' ετέρου δεν προσφέρει λύσεις στην προστασία όλων εκείνων των μειονοτήτων, οι οποίες, λόγω πολιτικής αδυναμίας, δεν δύνανται να ασκήσουν πίεση για την τροποποίηση, μέσα από την δημοκρατική διαδικασία, των «ενοχλητικών» γενικών μέτρων.

Η Απόφαση *Θλιμμένος* δημιουργεί νέα δεδομένα στην νομολογία της ΕΣΔΑ για τις έμμεσες διακρίσεις. Είναι η πρώτη φορά που κρίνεται ότι ένα γενικό μέτρο

---

46. Ίσως μία ακόμη περίπτωση άμεσης διάκρισης σε βάρος των θρησκευτικών μειονοτήτων να προέκυπτε από την εξέταση επί της ουσίας των προσφυγών ελλήνων μουσουλμάνων εκπαιδευτικών οι οποίοι παραπονέθηκαν, εκτός των άλλων, για παραβίαση των άρθρων 9 και 14 ΕΣΔΑ, εξαιτίας της εφαρμογής ειδικών ρυθμίσεων υπαλληλικού δικαίου για τους μουσουλμάνους εκπαιδευτικούς (βάσει του π.δ. 1024/1979, πβλ. *Α. Μπαλτσιώτης - Κ. Τσιτσελίκης*, Η μειονοτική εκπαίδευση της Θράκης. Συλλογή νομοθεσίας - Σχόλια, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή, 2001, σ. 228-233). Το Δικαστήριο απέρριψε τους σχετικούς ισχυρισμούς και την προσφυγή για λόγους μη εξάντλησης των εσωτερικών ενδίκων. ΕυρΔΔΑ, Υπόθεση *Molla Housein κατά Ελλάδος*, αρ. προσφυγής 63821/00, <http://www.echr.coe.int> (Απόφαση επί του παραδεκτού, 12.12.2002). ΕυρΔΔΑ, Υπόθεση *Imam κατά Ελλάδος*, αρ. προσφυγής 63719/00, <http://www.echr.coe.int> (Απόφαση επί του παραδεκτού, 6.2.2003). ΕυρΔΔΑ, Υπόθεση *Karabougiouklou κατά Ελλάδος*, αρ. προσφυγής 63824/00, <http://www.echr.coe.int> (Απόφαση επί του παραδεκτού, 6.2.2003). ΕυρΔΔΑ, Υπόθεση *Ouzoun κατά Ελλάδος*, αρ. προσφυγής 63976/00, <http://www.echr.coe.int> (Απόφαση επί του παραδεκτού, 6.2.2003). ΕυρΔΔΑ, Υπόθεση *Toutziar κατά Ελλάδος*, αρ. προσφυγής 63949/00, <http://www.echr.coe.int> (Απόφαση επί του παραδεκτού, 6.2.2003).

47. ΕυρΔΔΑ, Απόφαση *Hoffmann*, ό.π., παρ. 36. Πβλ. το υπερβολικά στενό περιθώριο εκτίμησης των κρατών, κυρίως, στην ΕυρΔΔΑ, Απόφαση *Καθολική Εκκλησία των Χανίων*, ό.π., παρ. 47 αλλά και στην ΕυρΔΔΑ, Απόφαση *Darby*, ό.π., παρ. 34.

εισάγει διακρίσεις, αν δεν προβλέπει εξαιρέσεις λόγω πεποιθήσεων⁴⁸. Βεβαίως, η συγκεκριμένη Απόφαση αφορά το πλαίσιο του στρατού και συνδέεται με τις ευρύτερες πολιτικές εξελίξεις στο Συμβούλιο της Ευρώπης για τους αντιρρησίες συνείδησης. Αν όμως επεκταθεί η νομολογία αυτή και σε άλλους χώρους (π.χ. φορολογία), τότε οι προσφεύγοντες θα πρέπει να αποδεικνύουν ενώπιον του Δικαστηρίου ότι η δράση συνιστά εκδήλωση των πεποιθήσεών τους. Πιθανότητα, τα κράτη θα απολαμβάνουν ευρύ περιθώριο εκτίμησης αλλά ο έλεγχος των περιορισμών της θρησκευτικής ελευθερίας (άρθρο 9 παρ. 2 ΕΣΔΑ) δεν θα είναι πλημμελής.

---

48. Η ελληνική Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, εξετάζοντας τα ζητήματα συμμόρφωσης της Ελλάδας με τις Αποφάσεις του Δικαστηρίου, πρότεινε την 1η Μαρτίου 2001 τη συμπλήρωση του υπάρχοντος νομοθετικού πλαισίου για τους αντιρρησίες συνείδησης ώστε εκείνοι που έχουν καταδικαστεί από τα στρατιωτικά δικαστήρια εξαιτίας των θρησκευτικών τους φρονημάτων πριν τη θέση σε ισχύ του νόμου για τους αντιρρησίες συνείδησης, να μην φέρουν στο ποινικό τους μητρώο τη σχετική ένδειξη, η οποία αποτελεί μόνιμο εμπόδιο στην καθημερινή και, κυρίως, στην επαγγελματική τους ζωή. Προς την κατεύθυνση αυτή ψηφίσθηκε τελικά το άρθρο 27 του νόμου 2915/2001 (ψηφίστηκε στις 14.5.2001). Βλ. ΕΕΔΑ, «Προτάσεις της ΕΕΔΑ για θέματα θρησκευτικής ελευθερίας», ό.π.. Πβλ. την απόφαση 251/2002 του Διοικητικού Εφετείου Αθηνών η οποία, αν και πρόσφατη, αγνοεί το περιεχόμενο της νομολογίας *Θλιμμένος* αλλά και την ανωτέρω νομοθετική διάταξη [*Δίκη* 34 (2003), σ. 927-934 με σχόλια *Κ. Μπέη* και *Γ. Κτιστάκι* («Συμμορφώνεται πράγματι η ελληνική διοικητική δικαιοσύνη στην νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου;»)]. Πάντως, ο αποκλεισμός από την είσοδο στο αστυνομικό προσωπικό ειδικών καθηκόντων της Ελληνικής Αστυνομίας εκείνων των υποψηφίων των οποίων οι θρησκευτικές δοξασίες τους εμποδίζουν την εκτέλεση των καθηκόντων τους, κρίθηκε σύμφωνο με το ελληνικό Σύνταγμα (Πρακτικό 614/2002 του Ε' Τμήματος του Συμβουλίου της Επικρατείας, 19.11.2002, αδημ.).